

AZƏRBAYCANIN ŞƏHƏRLƏRİNDƏ LANDŞAFT- REKREASIYA MÜHİTİNİN FORMALAŞMASININ PRİNSİPLƏRİ

Ağamaliyeva İradə Kamal qızı – baş müəllim, Memarlığın əsasları kafedrası, AzMİU,
a.rahmanova@azmiu.edu.az

Xülasə. Böyük şəhərlərin inkişafı istər- istəməz şəhər əhalisinin yaşayış mühitinin süni və təbii komponentləri ilə funksional, məkan, estetik, əxlaqi və digər əlaqələrinin dəyişməsinə və mürəkkəbləşməsinə gətirib çıxarır. Təbii landşaftlarının öyrənilməsi və qorunub saxlanması, habelə uyğunlaşdırılması problemi; təbii və süni: (memarlıq) yaşayış mühitinin əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri uzun müddətdir memarlıq elminin və praktikasının diqqətini cəlb etmişdir. Məqalənin məqsədi şəhərin landşaft- rekreasiya məkanlarının funksional və planlaşdırma strukturunun formalaşması və davranışının sistemli prinsiplərini müəyyən etmək və əsaslandırılmasıdır.

Açar sözlər: landşaft- rekreasiya zonaları, yaşayış yerləri, məskunlaşma, iqtisadi inkişaf, kurort

PRINCIPLES OF THE FORMATION OF THE LANDSCAPE-RECREATION ENVIRONMENT IN THE CITIES OF AZERBAIJAN

Aghamaliyeva Irada Kamal – senior lecturer, department of Basics of architecture, AzUAC,
a.rahmanova@azmiu.edu.az

Abstract. The development of large cities inevitably alters and complicates the functional, spatial, aesthetic, moral and other ties of citizens with the artificial and natural components of their habitat. The problem of the study and preservation of natural landscapes, as well as harmonization; interrelationship and mutual influence of natural and artificial (architectural) environments, has long attracted the attention of architectural science and practice. The purpose of the article is to determine and substantiate the systemic principles of the formation and behavior of the functional and planning structure of the landscape and recreational spaces of the city.

Keywords: landscape- recreation zones, places of resettlement, settlement, economic development, resort

Giriş. Azərbaycan Respublikasında təşəkkül tapmış yaşayış məntəqələri sisteminin təhlili göstərir ki, kiçik şəhərlər və kənd yaşayış yerləri şəbəkəsinin strukturunda ayrı- ayrı yaşayış yerlərinin funksiyalarının inteqrasiyası istiqamətində proseslər gedir. Müxtəlif funksiyalı yaşayış məntəqələri daha da inkişaf edir. Kənd təsərrüfatı profilli yaşayış məntəqələri ilə yanaşı, istirahət, turizm və sanatoriya- kurort müalicəsi funksiyalarına malik yaşayış məntəqələri də inkişaf edir. Azərbaycan Respublikasının ayrı- ayrı rayon və bölgələrinin malik olduğu nadir təbii- iqlim xüsusiyyətləri buna fəal imkan yaradır. Landşaft- rekreasiya zonalarının yerləşdirilməsinə nəzər salarkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın hər bir bölgəsi dəqiq sərhədlərə və aydın ifadə edilmiş istehsal- təsərrüfat istiqamətinə malikdir ki, bu da respublikanın düzgün iqtisadi- coğrafi rayonlaşmasına səbəb olmuşdur.

Respublikanın aydın iqtisadi- coğrafi rayonlaşdırılması təbii amillər və iqtisadi inkişaf baxımından şəhər və kənd yaşayış yerlərinin inkişafına, Azərbaycan əhalisinin ümumi demografik strukturuna ciddi təsir göstərmişdir. İnkişaf etməkdə olan mərkəzi dayaq şəhərləri ilə regional qrup məskunlaşma sistemləri formalaşmışdır. Qrup məskunlaşma sistemlərinin mərkəzi dayaq şəhərləri yalnız bölgələrin sənaye inkişafı mərkəzləri rolunu oynamadı, həm də öz mədəni- məişət obyektləri ilə müvafiq qrup məskunlaşma sistemlərində mövcud olan landşaft- rekreasiya ərazi zonalarının əhalisinə xidmət göstərən bölgələrin mədəni mərkəzi funksiyalarını da öz üzərinə götürmüşdür.

Əsas hissə. İşin metodu ümumi sistemlər nəzəriyyəsinin (OTS) metodoloji müddəaları əsasında şəhərsalma obyektlərinin ontoloji və funksional modellərinin işlənib hazırlanmasına və istifadəsinə, həmçinin onun təşkilinin müxtəlif iyerarxik landşaft- rekreasiya mühiti üçün həllərin müqayisəli təhlilinə əsaslanır. Yaşayış yerləri, istirahət, müalicə və turizm yerləri, yəni landşaft- rekreasiya ərazi zonalarının bütün məskunlaşma sistemi bütövlükdə qrup məskunlaşma sistemi ilə sıx bağlıdır.

Eyni zamanda, Azərbaycanın landşaft- rekreasiya zonalarının formalaşması və inkişafı sistemi və bu

zonalarda istirahət edənlərə mədəni- məişət xidmətinin təşkili bu zonalardakı yaşayış yerlərinin sakinlərinin mədəni- məişət xidmətinə olan tələbatının tam ödənilməsi və landşaft- rekreasiya zonalarında dünya standartlarına cavab verən, qrup məskunlaşma sisteminin bütün mədəni- məişət xidmətləri sistemi ilə, yəni bu zonaların qrup məskunlaşma sisteminə daxil olan bütün şəhər və kənd yaşayış yerləri sistemi ilə əlaqəli tam keyfiyyətli xidmətlər kompleksinin yaradılması baxımından həll olunmalıdır [1- 3].

Azərbaycanın landşaft- rekreasiya ərazi zonalarında mövcud məskunlaşmanın təhlili göstərmişdir ki, respublikada məskunlaşma sistemlərinin və rekreasiya sistemlərinin qarşılıqlı yerləşməsi və qarşılıqlı əlaqəsi üç növə bölünür. Paralel– bir-biri ilə bağlı qarşılıqlı yerləşmə daha geniş yayılmışdır (respublikanın dənizkənarı və dağətəyi sistemləri, məsələn Yalama- Nabran və Şəki- Zaqatala zonaları) [4]. O, ölkənin ən sıx məskunlaşmış qurşaqlarını təbiət dəyərlərinə yaxınlaşdırmağa, əhalinin istirahət səfərləri ilə bağlı nəqliyyat yüklərini və xərclərini azaltmağa, mövcud rekreasiya ərazilərini intensiv şəkildə mənimsəməyə, yerli əhalinin əmək resurslarından istirahət xidməti və istehsal üçün kompleks şəkildə istifadə etməyə imkan verir. Yaşayış yerlərinin və rekreasiya zonalarının zolaqlarının paralel– bir-biri ilə bağlı qarşılıqlı yerləşdirilməsi eninə istiqamətlərdə xüsusilə təbii mühitin və insan fəaliyyətinin və mədəniyyətinin şəhərsalma abidələrinin xüsusilə zəngin birləşmələrini yaradır.

İkinci növ- məskunlaşma və rekreasiya sistemlərinin birləşmiş yerləşməsi- təbii resurslarla zəngin olan hündür olmayan dağlıq ərazilərdə (Lənkəran rayonunda Talış dağları), eləcə də paytaxt ərazilərində və digər iri şəhər aqlomerasiyalarında yer alır. Bu halda əsas funksiyaların qarşılıqlı əlaqələri daha kiçik və ətraflı miqyasda həll edilir. Bu zaman təbii dəyərlərin qorunması məsələsi xüsusi diqqət tələb edir.

Üçüncü növ- sənaye-şəhər sistemlərindən və onların mərkəzlərindən uzaqda yerləşən təcrid olunmuş landşaft-rekreasiya əraziləridir. Urbanizasiya olunmuş zolaqlar üçün səciyyəvi olan sıx şəbəkə ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan Respublikasında belə rekreasiya rayonlarının sayı azdır. Bunlara Xaçbulaq, Batabat və Pirqulu rayonlarını da aid etmək olar. Belə ərazilər üçün xarakterik olan yerli dağınıq məskunlaşma şəbəkəsi təbii landşafta yaxın olması səbəbindən onların gözəlliyini vurğulayır.

Qrup məskunlaşma sistemlərində ən geniş yayılmış əlaqələrdən biri əhalinin böyük şəhər konsentrasiyasına qısa müddətli (həftəlik) və illik istirahətlə xidmət göstərməkdir. Bu funksiya xüsusilə qiymətli rekreasiya təbii- iqlim və tarixi- mədəni keyfiyyətlərə malik rayonlarda aparıcı əhəmiyyət kəsb edir. Bu ərazilərə turist axını yalnız yaxın şəhərlərdən və aqlomerasiyalardan deyil, bütün ölkədən, çox vaxt da xarici ölkələrdən olur. Yerli və gəlmə əhali arasında, yerli istehsal fəaliyyəti ilə istirahətin təşkili arasında, təbii və mədəni dəyər arealları və kurort tikililərinin ərazisi arasında mürəkkəb təsərrüfat, funksional və mədəni münasibətlər yaranır.

Belə zonalara Abşeronun şimal sahilini, Lənkəran sahilinin qara çimərliklərini, Nabran rayonunda Xəzər sahilinin meşə massivlərini, Şəki- Zaqatala zonasında və Quba şəhəri ərazisində Böyük Qafqazın nadir dağətəyi zonalarını aid etmək olar. Artan urbanizasiya, demokratikləşmə prosesləri və illik məzuniyyətə çıxmaq adətlərinin kütləvi şəkildə yayılması, əhalinin maddi imkanlarının və onların boş vaxtlarının artması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasında əhalinin istirahətinin və turizmin təşkili vəzifələri daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Aydın olur ki, istirahətə olan tələbatın ödənilməsi tək-cə ayrı-ayrı kurort obyektlərinin tikintisi yolu ilə deyil, həm də tarixən təşəkkül tapmış və yeni formaları özündə birləşdirən geniş rayonların kompleks rekreasiya mənimsənilməsi, istirahət xidməti funksiyalarını kənd təsərrüfatı, sənaye və digər funksiyalarla birləşdirən şaxələnmiş polifunksional məskunlaşma sistemləri vasitəsilə həyata keçirilməlidir. İstirahət xidməti burada rayonun iqtisadi cəhətdən fəallaşmasına səbəb olan ən mühüm, rentabelli, istehsal fəaliyyətinə rəqabət qabiliyyətli sahəyə çevrilməlidir. Yerli və istirahət edən əhalinin görüşməsi və ünsiyyəti nəzərəcarpacaq sosial- mədəni effekt, məişətdə, gündəlik mədəniyyətdə və mənəvi ehtiyaclarda qabaqcıl nümunələrin yayılmasını təmin edəcəkdir. Bütün bu amillər qrup məskunlaşma sistemlərinin həm ayrılmaz tərkib hissəsi, həm də qarşılıqlı əlaqədə olan elementləri kimi landşaft- rekreasiya zonalarının planlaşdırma təşkilində öz əksini tapır.

Bu təşkilatın funksional əsası- ərazinin ümumi resurslarından, mövcud tikinti fondlarından, əmək resurslarından, habelə ümummilli və yerli rekreasiya və bütün yerli xalq təsərrüfatı və rayonun iqtisadi və sosial- mədəni inkişafı üçün rayonun landşaft və tarixi- mədəni sərvətlərindən kompleks şəkildə istifadə edilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlərə çatmağın ən vacib şərti, rekreasiya və zərərli sənaye istehsalının üstünlük təşkil etdiyi zonalar arasında (xüsusilə əmək, habelə mədəni xidmətlər sahəsində) qarşılıqlı faydalı əlaqələr saxlamaqla, bir- birinə uyğun gəlməyən funksiyaların, ilk növbədə, rekreasiya və zərərli sənaye

istehsalının ərazi sərhədlərinin müəyyən edilməsidir. Azərbaycanda əhalinin mədəni tələbatlarının artması kurortlarda və istirahət yerlərində mədəniyyət müəssisələrinin geniş sisteminin inkişafına, bəzən isə iri incəsənət mərkəzlərinə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır [5]. Qəbələ, Şəmki və digər şəhərlərdəki musiqi festivallarının zalları, konsert zalları, sərgilər və elmi konfranslar yalnız istirahət edənləri və peşəkar yaradıcı işçiləri deyil, həm də ətraf şəhərlərin geniş əhali kütləsini də cəlb edir. Tarixi şəhərlərin mədəni dəyərləri təkcə xaricdən turist axınına xidmət etmir, həm də onlar bu rayonun daimi əhalisinin fəxri hesab olunur. Bu təsərrüfat və sosial- mədəni əlaqələr əsasında urbanizasiya olunmuş sistemlərin və landşaft- rekreasiya rayonlarının aktiv kompozisiya münasibətləri formalaşır. Onların konkret məzmunu təbii- coğrafi mühitin xarakterindən asılı olaraq dəyişir.

Ən çox nəzərə çarpan və intensiv istifadə olunan rekreasiya zonaları dənizkənarı ərazilərdir ərazilərdir. İstirahət funksiyaları burada liman təsərrüfatı, gəmiqayırma, balıqçılıq, xüsusi dənizkənarı kənd təsərrüfatı, habelə “dərində” yerləşən “ikinci eşelon” şəhərinin sənaye istehsalı ilə birləşdirilir. Azərbaycan Respublikası Xəzər dənizi sahillərinin hələ də nisbətən ekstensiv xarakter daşıyan rekreasiya- turizm baxımından istifadə olunmasını həyata keçirmişdir. Xəzər sahilinin daha da səmərəli şəkildə abadlaşdırılması üçün planlaşdırma konsepsiyalarının və modellərinin hazırlanması davam etdirilir [6].

Almaniya Federativ Respublikasının dənizkənarı landşaft- rekreasiya regionunun simasının formalaşmasında da bir sıra oxşar şəhərsalma təzahürləri nəzərə çarpır. Polşada olduğu kimi sahil boyunca dənizkənarı kurortlar silsiləsi yerləşir, buna paralel olaraq, daha yaxın məsafədə (6- 15 km) Vismar- Rostok- Ştralzund- Qreyfsvald dəmir yolu magistralı keçir. Ən böyük dənizkənarı Rostok sistemi mühüm xalq təsərrüfatı funksiyalarının (liman, tərsanə) rekreasiya funksiyaları ilə birləşməsinin nümunəsidir. Sürətlə artan Rostock aglomerasiyası turizm mərkəzləri və yaxınlıqdakı dənizkənarı istirahət rayonlarının kurortları ilə yaxşı nəqliyyat əlaqələrinə malikdir. Rostok, strukturundakı köhnə mərkəzdən nəqliyyat arteriyası boyunca bir-birini əvəz edən yaşayış və istehsal birləşmələri zəncirinin Warnemünde sahil kurortuna qədər qədər uzandığı regional şəhərin böyük bir sisteminə çevrildi.

Dənizkənarı kurort zonasının təşkili Baltıqyanı bölgənin rekreasiya inkişafı üçün əsas amildir. V.Stauskas tərəfindən irəli sürülmüş konsepsiya Litva, Latviya və Estoniyanın sahiləni, çaykənarı və gölkənarı rekreasiya rayonları zəncirinin qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən edir. Qara dənizin sahillərindəki məskunlaşma sistemlərində rekreasiya, sənaye istehsalı və kənd təsərrüfatı ərazilərinin kooperasiya, funksional və kompozisiya qarşılıqlı əlaqəsi kimi oxşar tendensiyalar müşahidə olunur. Xüsusilə Bolqarıstanın Qara dəniz sahillərində zəngin landşaft kompozisiyaları formalaşır. Sahilin eninə xətləri, maneələr (ilk növbədə dağ silsilələri) dənizkənarı zonanı Baltıqlərdə olduğu kimi paralel urbanizasiya zonası yaratmaq imkanını istisna edərək, bir çox müxtəlif landşaftlara ayırır. Ən böyük dənizkənarı aglomerasiyalar- ilk növbədə Varnenskaya və Burgasskaya- bu səbəbdən kənd təsərrüfatını dənizkənarı istirahət mərkəzləri, limanlar və iri sənaye mərkəzləri ilə birləşdirərək dərindən inkişaf edir. 80- ci illərdə SSRİ- də Krımın rayon planlaşdırılması üzrə hazırlanan layihə işləri də Krımın dərinliklərində dağətəyi ərazilərdə yarımadaanın daxili şəhərləri olan Simferopol, Baxçisaray və Beloqorskun resursları və xalq təsərrüfatı ilə qarşılıqlı əlaqədə olan istirahət rayonlarının formalaşması tendensiyasını aşkara çıxarır. Qafqazın dağətəyi rayonlarında mövcud şəhərlərlə birgə rekreasiya rayonlarının yaradılması, Gürcüstanın və Krasnodar vilayətinin Qara dəniz sahillərinin rayon planlarının sxemlərində də təklif olunur.

Bolqarıstanın və Rumıniyanın Qara dəniz kurortlarının rayonları memarlıq- planlaşdırma və bədii planların tamlığı ilə seçilir. Burada əvvəllər boş qalmış sahil ərazilərində, demək olar ki, fasiləsiz sağlamlıq ocaqları şəbəkəsi yaradılıb. Onların hər biri tikilmə vaxtı və istifadə xarakterinin diferensiasiyası ilə dikte olunan fərdi memarlıq simasına malikdir. 50- ci illərin ikinci yarısı- 60- cı illərin əvvəllərində yaradılmış Bolqarıstanın "Günəşli sahil" və "Qızıl qumlar" kurortları təxminən eyni zamanda Rumıniyada tikilmiş kurortlardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bolqarıstanda onlar bütünlükdə, hamı üçün ümumi olan, nisbətən zəif parçalanmış məkanda yerləşən otellər və pansionatlar sistemi olan böyük komplekslər kimi düşünülmüşdür. Dənizə doğru istiqamətlənmiş binaların sərbəst düzülüşü, alçaq tikililərin evlərlə- qüllələrlə birləşməsi bu komplekslərin hər birinin siluetini və kompozisiya əlaqələrini yaratmışdır. İlk baxışdan onların tamamlanmış təşkili diqqəti cəlb edir. Yer səviyyəsi dənizdən tikinti işləri aparılmış ərazinin dərinliklərinə qədər yüksəlidiyi üçün mənzərə üçün yaxşı şərait yaradılmışdır: dənizdən demək olar ki, bütün kompleks görünür, burada memarlıq dominantları, ictimai mərkəzlər, estakada və s. açıq- aydın seçilir. Analoji olaraq, dənizə doğru enən bina və meydanlar da yuxarıdan aşkar görünür.

Rumıniyanın "Mamaya" kurort kompleksində bir sıra fərqli qapalı (daxili) və açıq məkanlar vardır. Tikinti sisteminin formalaşdırdığı həyətlər geniş açıq səma altında salonlar kimi daha intim və təcrid olunmuş sahələr yaradır. Xarici qavrayışın və seçmə tanışlığın daxili məkanların təşkili üsullarına inteqrasiyası nəticəsində kompleksin bütövlüyü hiss olunur.

Həm Bolqarıstanın (Albena), həm də Rumıniyanın (Mangaliya- Nord) kurortları sahil zolağının kompozisiya sistemində yeni aksentlər və daha geniş miqyas gətirmişdir. Burada artıq təbiətdəki memarlıqdan daha çox memarlıq mühitindəki təbiətdən danışmaq olar. Çoxsəviyyəli kompozisiya, mürəkkəb məkan quruluşu, relyefdən fəal istifadə, böyük həcmli- bütün bunlar əsas təbii amil olan dənizlə mürəkkəb qarşılıqlı əlaqədə olan yaşayış mühitinin memarlıq xarakterini müəyyən edir, kompleksi digər elementlərlə birgə bütöv, yüz kilometrədən çox uzanan vahid bir ansamblla birləşdirir. Bolqarıstanın çoxsaylı qədim abidələri olan Nessebar şəhəri kimi köhnə yaşayış məskənlərinin və nisbətən dar sahil zolağından içərilərə doğru uzanan "ikinci eşelon" kurort mərkəzlərinin bura daxil edilməsi onu tamamlayır və zənginləşdirir ki, bu da bütün ərazi ansambllarına xas olan struktur, funksional və kompozisiya mürəkkəbliyini yaradır. Lakin ansamblla daxil olan komponentlərin müəyyən iyerarxik tabeliliyində, memarlıq - bədii ifadə vasitələrinin asılılıq sistemində, kommunikasiya şəbəkəsinin xarakterində hər bir kurortun böyük, bir - biri ilə bağlı olan ərazi-məkan quruluşuna mənsubluğu aydın hiss edilir.

"Macar dənizi" rayonu- Balaton gölü- özünəməxsus bir ansamblla- istirahət zonasına çevrilmişdir. Burada təkcə gölə bilavasitə bitişik olan iki yüz kilometrədən artıq sahil xətti deyil, həm də ondan quruya doğru uzanan ərazilər, çoxlu sayda müxtəlif yaşayış məntəqələrini əhatə edən regional planlaşdırma sxemi əsasında düşərgələr, sanatoriyalar, motellər, iaşə obyektləri, nəqliyyat xidmətləri və s. vahid sistemə birləşdirilir. Onları həm gölün özü, həm də memarlığın xarakteri, onun nisbətən kiçik miqyası, tikililərin yerli milli koloriti birləşdirir. Balatonun ölçülərinin böyük (uzunluğu 75 km- dir) olmasına baxmayaraq ansambllar bütünlükdə elə təşkil olunmuşdur ki, onun elementləri insana mütənəsbdir, rahatdır və istirahət etməyə imkan verir. Bir çox məntəqələr arasında Balaton kompleksinin bütövlüyünü hiss etməyə imkan verən birbaşa vizual- məkan əlaqəsi var.

Keçmiş Yuqoslaviyanın əsas kurort zonalarından biri olan Adriatik dənizi sahilləri hələ böyük bir ərazi ansamblları kimi formalaşmayıb. Mövcud komplekslər böyük boş məkanlarla ayrılmışdır. Bununla belə, Split, Dubrovnik kimi şəhərlər daha kiçik şəhərləri və kurort kəndlərini cəlb edən kifayət qədər geniş təsir zonalarına malikdir. Məsələn, qədim Tragir Splitlə birbaşa birləşərək vahid turizm kompleksi əmələ gətirir. Adriatik kurortlarının gələcəkdə inkişafı onların bütöv ansambllar sistemində birləşməsinə gətirib çıxaracaq. Buraya təkcə sahiləki ansambllar deyil, həm də rayonun ayrılmaz cazibəsini təşkil edən bir növ kurort oazisləri olan çoxsaylı yaşıl mənzərəli adalar daxil olacaq. Adalar sanki, müxtəlif təəssüratları bir- birinə ötürən ayrı- ayrı bağlardan ibarət ansambllar zəncirini təşkil edir, onların ritmik, təbiətin özü tərəfindən müəyyən edilmiş növbələşməsinə isə şəhərlər, balıqçı kəndləri və limanlar qoşulur.

Məşhur Polşa planlaşdırıcıları A. Tsiborovski və B. Malişin ümumi rəhbərliyi və məsləhətləşmələri altında həyata keçirilən cənub Adriatik sahillərinin regional planlaşdırılması beynəlxalq şəhərsalma mütəxəssislərindən ibarət kollektivin işinin predmeti olmuşdur. Burada da sahil və adalar boyunca uzanan rekreasiya zolaqlarının eninə istiqamətdə inkişaf edən bitişik liman və şəhər aqlomerasiyaları ilə tamamlanması prinsipi qəbul edilmişdir.

Dağlıq və dağətəyi rayonlarda landşaft- rekreasiya sistemlərinin yaradılması təcrübəsi də az deyil və bu zaman çox vaxt bu sistemlərin faydalı qazıntıların istismarı əsasında məskunlaşma ilə qarşılıqlı əlaqəsini təşkil etmək vəzifəsi qarşıda durur. Bu vəziyyət Polşanın, Çexiyanın, Slovakiyanın, Macarıstanın dağ rayonları üçün səciyyəvidir (Qərbi Çexiya kurortlarının Mostek sənaye rayonu ilə əlaqəli istirahət zonaları; Krakov, Banska-Bistritsa və Jilina aqlomerasiyaları ilə qarşılıqlı əlaqədə olan Polşa və Slovakiyanın yüksək Tatras rekreasiya vilayəti.; Macarıstanın Mişkolts və Eger rayonlarındakı istirahət zonaları).

Yaranmış ərazi ansamblları kimi Polşa və Slovakiyanın sərhədlərini hər iki tərəfdən əhatə edən Yüksək Tatra rayonundan və hər iki dost dövlət tərəfindən birgə turizm məqsədilə istifadə olunan sərhəd çayı Dunayes boyunca uzanan daha lokal Penin rayonundan da danışmaq olar. Belə hallarda, ilk növbədə, təbii amilin birləşdirici rolundan, müxtəlif yaşayış məntəqələri və insan fəaliyyətinin digər nəticələri ilə birlikdə geniş ərazinin bütövlüyünü müəyyən edən təbii ansambldan danışmaq lazımdır. Burada yerli dəmir yolu və şose (Yüksək Tatralar üçün), çay və yol (Penin üçün)- kimi kommunikasiyalar böyük təşkilati rol (yalnız funksional deyil, həm də kompozisiya, bədii) oynayır.

Demək olar ki, bütün landşaft- rekreasiya zonalarının ən mühüm dəyəri tarixi şəhərlər, komplekslər və memarlıq abidələridir. Ölkəşünaslıq turizminin istiqamətləri və ona xidmət mərkəzləri çox vaxt rekreasiya rayonlarının planlaşdırma strukturunu möhkəmləndirir. Turizmin inkişafı, xüsusilə Azərbaycan Respublikasının tarixi- mədəni dəyərlərinə olan maraq, onun rayon səviyyəsində təşkilinin zəruriliyini müəyyən etmişdir. Xüsusilə qiymətli şəhərlərin- mədəniyyət abidələrinin konsentrasiyası, onların turizm inkişafı, əsas turizm marşrutlarının izlənməsi ərazinin planlaşdırma strukturunun karkasının hazırlanması üçün əsasdır. Azərbaycanda Şəki- Zaqatala, Quba- Xaçmaz, Naxçıvan- Ordubad, Lənkəran- Astara, Gəncə- Qazax, Ağdam - Kəlbəcər zonalarına məxsus turizm marşrutları bu cürdür. Təbii ki, bu sistemlərin turizm məqsədləri üçün istifadəsinin rayon planlaşdırma həlli tarixi və təbii mühitin mühafizəsi nəzərə alınmaqla, turizm xidmətlərinin rayonun xalq təsərrüfatı funksiyalarının məcmusu ilə kompleks şəkildə əlaqələndirilməsini tələb edir [7].

Landşaft- rekreasiya rayonlarının və turizm mərkəzlərinin mühafizəsi və mədəni mənimsənilməsi məsələlərinə yanaşma daha geniş, regional və lokal qrup məskunlaşma sistemlərinin elementlərinin formalaşması kimi ümumi bədi sintez vəzifələrinin reallaşdırılmasına yol açır. Rekreasiya zonalarının onun meşə massivləri, kənd təsərrüfatı torpaqları, nəqliyyat-texniki infrastrukturunu ilə birgə, habelə təsərrüfat profilinə və uyğun olaraq memarlıq obrazına və simasına görə fərqlənən yaşayış məntəqələri ilə birgə bütün ərazisinin kompleks kompozisiya formalaşdırılması üçün geniş imkanlar mövcuddur [8]. Təbii mühitlə qarşılıqlı əlaqədə olan tarixi komplekslərin və şəhərlərin bədi zənginliyini də bura əlavə etmək lazımdır. İstirahət edənlərin rekreasiya funksiyalarının, məskunlaşma və xidmət formalarının, kurort və istirahət yerlərinin daimi əhalisinin əmək məşğulluğunun diferensiasiyası əsasında şəhərsalma kompozisiyasının ifadəlilik formalarının harmonik müxtəlifliyini yaratmaq üçün ilkin şərtlər yaranır. Bununla əlaqədar kənd yaşayış məntəqələrinin planlaşdırılması və tikintisi sistemində landşaft- rekreasiya ərazi zonalarının formalaşdırılması istiqamətində mühüm istiqamət yaranır.

Kənd yaşayış məntəqələrinin planlaşdırma və tikinti layihələrində qəbul edilən bütün əsas şəhərsalma qərarları bütün ərazi zonasının planlı inkişafı ilə bağlı, hər bir yaşayış məntəqəsinin inkişaf perspektivlərinə uyğun olaraq ciddi şəkildə fərqləndirilməlidir. Eyni zamanda, ərazi zonasının və ya inzibati rayonun regional planlaşdırma layihələrinin məlumatları və qərarları ilə yanaşı, kənd yaşayış yerlərinin rayon planlaşdırması üçün nəzərdə tutulan müddətlərdən kənarda daha uzaq perspektiv üçün inkişafının ümumi istiqamətini nəzərə almaq lazımdır. Bu istiqamətlər aşağıdakılarla müəyyən edilə bilər:

-kənd təsərrüfatı istehsalı ilə bağlı olan əhalinin gələcəkdə az sayda iri ixtisaslaşdırılmış kənd təsərrüfatı mərkəzlərində cəmləşməsi ilə;

-kənd təsərrüfatı istehsalı ilə bağlı olmayan müxtəlif tipli, aqrar- sənaye yaşayış yerlərinin və kənd qəsəbələrinin inkişafı ilə;

-kənd təsərrüfatı istehsalı sahələrində yaşayış sahəsi olmadan müvəqqəti və mövsümi məskunlaşmış yaşayış məskənlərinin, habelə iri istehsal kompleksləri şəbəkəsinin geniş inkişafı ilə;

-istehsalın uğurla inkişafını və kənd əhalisinə yüksək səviyyədə xidmət göstərilməsini təmin edən nəqliyyat sisteminin inkişafı ilə.

Kənd yaşayış yerlərinin perspektiv inkişaf istiqamətinin düzgün uçotu və dəqiq müəyyən edilməsi gələcək qəsəbələrin memarlıq- planlaşdırma həllərini daha qısa müddət ərzində işlənilib hazırlanan planlaşdırma və tikinti layihələrinə daxil etməyə, mənzil, mədəni- məişət və istehsalat tikintisinin həcmi daha dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verəcəkdir [9].

Hər kəsin inkişaf və təkmilləşmə səviyyəsi bu yaşayış məntəqəsinin məskunlaşma sistemindəki yerindən, onun müəyyən rayonun təsərrüfat və mədəni həyatındakı rolundan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq, kənd qəsəbələrinin planlaşdırılması və tikintisi layihələrinin tərtibi edilməsi üzrə işlər rayon və təsərrüfatdaxili planlaşdırma materialları və məskunlaşma sistemində yaşayış yerlərinin inkişafına dair digər materiallar əsasında aparılmalıdır. Kənd yerlərində məskunlaşma probleminin həllinin ən rəşional yolu yerli məskunlaşma sistemlərinin formalaşdırılmasıdır. Yerli məskunlaşma sistemlərinin əsas növləri rayon (inzibati rayonların hüduuuları daxilində) və təsərrüfatdaxili sistemlərdir.

Azərbaycan Respublikasında rayon məskunlaşma sistemləri rayonun inzibati- təsərrüfat və ictimai həyatının ümumiliyi, yaşayış məntəqələri arasında istehsalat- iqtisadi və mədəni- məişət əlaqələrinin inkişafı, vahid rayon nəqliyyat, energetika, su təsərrüfatı və digər ərazi abadlaşdırma şəbəkələrinin yaradılması əsasında formalaşır. Bu sistemlər şəhər və kənd məskunlaşma formalarının yaxınlaşması nəzərə alınmaqla

yaşayış yerlərinin mövcud şəbəkəsi əsasında qurulur. Rayon əhalisinə əsas istehsal və xidmət mərkəzləri olan şəhər və kənd yaşayış məntəqələrinin tərkibində yaşayış məntəqələrinin istinad şəbəkəsi formalaşır. Dayaq şəbəkəsinin tərkibi və strukturu mərhələli perspektivli inkişaf və məskunlaşma sisteminin təkmilləşdirilməsi prosesində əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalır.

Kənd qəsəbəsinin planlaşdırma və tikinti layihəsi tərtib edilərkən aşağıdakılar müəyyən edilir: rayonun yaşayış məntəqələrinin dayaq şəbəkəsinin tərkibində və məskunlaşma sistemində müxtəlif inkişaf mərhələlərində qəsəbənin yeri; qəsəbənin inkişaf dinamikası; kənd təsərrüfatı qəsəbəsinin Şəhər qəsəbəsi və ya qeyri- kənd təsərrüfatı profilli kənd qəsəbəsi ilə bloklanmasının mümkünlüyü və məqsədə uyğunluğu; rayonun ümumi nəqliyyat şəbəkəsinin formalaşdırılması ilə əlaqədar xarici nəqliyyatın perspektiv inkişafı; qəsəbənin müxtəlif inkişaf mərhələlərində rayon sistemində istehsal, əmək və mədəni-məişət əlaqələri.

Təsərrüfatdaxili məskunlaşma sistemləri, əhalinin eyni təsərrüfat daxilində yaşayış məntəqələri arasında sıx istehsal- təsərrüfat, əmək və mədəni- məişət əlaqələrində özünü göstərən (əmək, məişət, istirahət) gündəlik həyatının ümumiliyi əsasında formalaşır. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, kooperativlərin, kənd təsərrüfatı birliklərinin və s. ərazilərindəki məskunlaşma, kənd yerlərindəki əsas təsərrüfatdaxili məskunlaşma növü hesab edilməlidir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində təbii və iqtisadi şəraitin fərqliliyi təsərrüfatdaxili məskunlaşmanın müxtəlif növlərinin formalaşmasını müəyyən edir.

Respublikada işlənib hazırlanmış rayon planlaşdırma layihələrinin məlumatlarına əsasən təsərrüfatdaxili məskunlaşdırmanın dörd əsas növü fərqləndirilir:

- mərkəzi təsərrüfat qəsəbəsi, istehsal bölmələrinin qəsəbələri, fermalardakı yardımçı qəsəbələr;
- mərkəzi təsərrüfat qəsəbəsi, istehsal bölmələrinin qəsəbələri (hər bir istehsalat bölməsi üçün bir qəsəbə);

III- mərkəzi təsərrüfat qəsəbəsi, istehsal bölmələrinin qəsəbələri (iki-üç istehsal bölməsinin hər biri üçün bir qəsəbə);

IV- mərkəzi qəsəbə (təsərrüfatı üçün bir qəsəbə).

Bu məskunlaşma növlərinin hər birində daimi yaşayış məntəqələri ilə yanaşı fermaların və uzaq kənd təsərrüfatı torpaqlarının nəzdindəki səyyar düşərgələr, müvəqqəti və mövsümi məskunlaşma qəsəbələr, ucqar əkin sahələrində çöl düşərgələri də ola bilər.

Nəticə. Kənd təsərrüfatı müəssisəsinin ərazisində məskunlaşma prosesinin ümumi inkişafından irəli gələrək kənd qəsəbələrinin planlaşdırılması və tikintisi layihələrinin işlənib hazırlanması zamanı aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: təsərrüfatda istehsalın inkişafı və yerləşdirilmə perspektivləri; müxtəlif mərhələlərdə qəsəbənin təsərrüfatdaxili məskunlaşma sistemində- yaxın və daha uzaq perspektiv üçün yeri; qəsəbənin perspektivləri (saxlanılacaq, istehsal obyektinə çevriləcək və ya mövcudluğunu tamamilə dayandıracaq).

Ədəbiyyat

1. Aydemir F.Ə. Xəzər sahilində istirahət və turist mərkəzlərinin memarlıq-planlaşdırma təşkilinin prinsipləri, Urbanizm jurnalı №4, 2009
2. Qasımov A.T. Azərbaycan memarlıq klimatologiyası. Bakı, 2009
3. Əbdülrəhimov R.H. Azərbaycanın Xəzəryanı kurort- rekreasiya bölgələrində iqlim göstəricilərinin xüsusiyyətləri, Elmi əsərlər jurnalı, AzMİU, 2011
4. Həsənov T.G., Kərimli Y.S. Rayon və şəhərlərin planlaşdırılması. "Kooperasiya", Bakı, 329s, 2014
5. Абдуллаев Э.Р. Развитие малых населенных мест в условиях формирования аграрно-промышленных комплексов. Сб. научных трудов ЦНИИП градостроительства Госстроя СССР: Малые населенные места в системах расселения. Москва, 1976
6. Агаева Н.Э. Архитектурно- планировочное развитие малых и средних городов Азербайджана в условиях сложного рельефа: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата архитектуры, Баку, 2005
7. Агазаде Р.Р. Архитектурно-градостроительные особенности развития городов Великого Шелкового Пути (на примере Азербайджана): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата архитектуры, Баку, 2004
8. Нагиев Н.Г. Современное градостроительство Азербайджанской Республики. Издательство «Təhsil işçisi mətbəəsi» MMC, Баку, 2011
9. Нагиев Н.Г., Гусейнов Ф.М. История архитектуры Азербайджана. Современная история архитектуры Азербайджанской Республики. V том, «Шарг-Гарб», Баку, 354с, 2013

References

1. Aydemir F.A. Xezer sahilinde istirahət və turist mərkəzlərinin memarlıq-planlaşdırma təşkilinin prinsipləri, Urbanizm jurnalı №4, 2009
2. Qasimov A.T. Azərbaycanda memarlıq klimatologiyası. Bakı, 2009
3. Əbdülrəhimov R.H. Azərbaycanın Xəzəryanı kurort- rekreasiya bölgələrində iqlim göstəricilərinin xüsusiyyətləri, Elmi əsərlər jurnalı, AzMİU, 2011
4. Həsənov T.G., Kərimli Y.S. Rayon və şəhərlərin planlaşdırılması. "Kooperasiya", Bakı, 329s, 2014
5. Abdullaev E.R. Razvitie malyh naseleennyh mest v usloviyah formirovaniya agrarno-promyshlennyh kompleksov. Sb. nauchnyh trudov CNIIP gradostroitel'stva Gosstroya SSSR: Malye naseleanye mesta v sistemah rasseleniya. Moskva, 1976
6. Agaeva N.E. Arhitekturno- planirovochnoe razvitie malyh i srednih gorodov Azerbajdzhana v usloviyah slozhnogo rel'efa: avtoreferat dissertacii na soikanie uchenoj stepeni kandidata arhitektury, Bakı, 2005
7. Agazade R.R. Arhitekturno-gradostroitel'nye osobennosti razvitiya gorodov Velikogo Shelkovogo Puti (na primere Azerbajdzhana): avtoreferat dissertacii na soikanie uchenoj stepeni kandidata arhitektury, Bakı, 2004
8. Nagiev N.G. Sovremennoe gradostroitel'stvo Azerbajdzhanskoj Respubliki. Izdatel'stvo «Təhsil işçisi mətbəəsi» MMC, Bakı, 2011
9. Nagiev N.G., Gusejnov F.M. Istoriya arhitektury Azerbajdzhana. Sovremennaya istoriya arhitektury Azerbajdzhanskoj Respubliki. V tom, «Sharg-Garb», Bakı, 354c, 2013

Redaksiyaya daxil olma /Received 11.02.2022

Çapa qəbul olunma /Accepted for publication 11.03.2022

Məqaləyə istinad: Ağamaliyeva İ.K. Azərbaycanın şəhərlərində landsaft- rekreasiya mühitinin formalaşdırılmasının prinsipləri. Elmi Əsərlər jurnalı AzMİU, s. 5-12, N1, 2022

For citation: Agamaliyeva I.K. Principles of formation of landscape and recreational environment in Azerbaijan cities. Journal of Scientific Works/ Elmi eserler. AzUAC, p. 5-12, N1, 2022